

Ewa TRZASKOWSKA, Paweł ADAMIEC

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
Instytut Architektury Krajobrazu
Lublin, Polska
e-mail: paweladamiec@kul.pl, etrzaskowska@kul.pl

SACRUM I PROFANUM W OGRODACH PRZYKOŚCIELNYCH

SACRED AND PROFANE IN THE CHURCH GARDENS

Słowa kluczowe: kościoły, ogrody kościelne, sfera *sacrum* i *profanum*
Key words: church, church gardens, the sphere of the sacred and the profane

Streszczenie

Zarówno świątynie jak i ogrody, były symbolicznym zapisem pierwotnych krajobrazów. Znaczenia sakralne w ogrodzie sygnalizowano poprzez wprowadzanie do nich symbolicznych elementów, jak i odpowiednio ukształtowaną strukturę. Zarówno materiał roślinny, jak i sposoby jego kształtowania nawiązywały do ogrodu rajskiego.

Obecnie w świadomości wielu ludzi (niezależnie od religii) budowla kościoła i jego otoczenie jawi się, jako miejsce *sacrum*, miejsce szczególne pod względem formalnym, jak i metafizycznym, wydzielone od strefy *profanum*. O ile kościół, jako budowla architektoniczna jest identyfikowany w przestrzeni, dzięki umieszczonym symbolom religijnym, to wskazanie *sacrum* na terenie ogrodu kościelnego może sprawiać trudności.

Na podstawie badań przeprowadzonych w Lublinie i okolicach, dokonano oceny zachowania aranżacji i zagrożeń dla sfery *sacrum* w ogrodach przykościelnych. Analizie poddano nasadzenia i ich symbolikę. Wskazano również jak przywrócić sferę *sacrum* na terenach przykościelnych.

Abstract

The temples and gardens were a symbolic record of the most original landscapes. Religious significance in the garden was indicated by introducing to them the specific symbolic elements as well as appropriately shaped structure. Plant material and its shape have suggested a God-Creator.

Currently in the minds of many people (regardless of religion) the church building and its surroundings is seen as a sacred place, special place (in respect of formal and metaphysical) separate from the zone of the profane. While the church as an architectural structure is identified in space - thanks to religious placed symbols, its indication of the ecclesiastical boundaries of the garden can be difficult.

The study was conducted in Lublin and the surrounding area. The aim of the study was analysis of contemporary trends in maintenance and arrangement of space around the church and church gardens, plantings and their symbolism. In this work was also indicated how to restore the sacred realm of the church areas.

WSTĘP

Krajobraz sakralny wokół kościoła, kształtowany przez wielowiekową tradycję, nie jest formą przypadkową, a strefą podporządkowaną treściom religijnym, z misją oddzielenia *sacrum* od *profanum*, pozostającą pod wpływem funkcjonalności, estetyki i symboliki. Powstaje on w dążeniu do piękna, ale sięga też do najgłębszych i najstarszych podstaw kultury i religijności. Oparty jest na symbolice *axis mundi* i na dualistycznej koncepcji świata, będąc rezultatem religijnego doświadczenia i tradycji cywilizacyjnej. Postać, w jakiej występuje, wiąże się z danym kręgiem kultowym. Formy te bywają ontologicznie sprzeczne, jednak jako przykłady przestrzeni sakralnej mają wiele wspólnych cech, a ich zakładaniu i funkcjonowaniu towarzyszy określony rytm religijny (Swaryczewska, 2008).

Podstawową postacią krajobrazu sakralnego jest ogród, który bliski jest innym formom krajobrazu kulturowego, a przestrzeń zamknięta ma wyraźne znaczenie sakralne i praktyczne. W ogrodzie zawsze obecne jest ponadczasowe pojęcie wspomnienia Raju, które do dziś nie straciło swej siły wyrazu. Idea raju pojawiła się we wszystkich ważniejszych religiach, przenosząc się na dzieła ogrodowe różnych regionów i cywilizacji. Ikonografia i architektura sakralna dają wiele przykładów, pochodzących zarówno ze średniowiecza, jak i z XIX w. W różnych epokach i kręgach kulturowych *sacrum* ogrodowe występowało w różnym natężeniu kreując specyficzne określone układy kompozycyjne. Starożytne Egipt, Grecja i Rzym przygotowały ogrodowe asortymenty kompozycyjne rozbudowywane w późniejszych epokach. Nasycenie treściami sakralnymi wystąpiło w średniowieczu w ramach ogrodów przyświątynnych, klasztornych, wirydarzy, ogrodów Maryjnych. Szczególne zasługi w tych kwestiach miał święty Franciszek z Asyżu, który w XIII w. objawił podstawowe znaczenie wartości przyrodniczych w życiu człowieka. Na takim tle ideowym wykryształizowały się koncepcje katolickich ogrodów pielgrzymkowych – kalwaryjskich, jako ogrody modlitwy, uzyskując wysoki stopień realizowania idei *sacrum* w sztuce ogrodowej (Mitkowska, 1997). Formalnie nawiązywały często do rozwiązań manierystycznych, bazujących na świętości ozdobnej świadomej urządzonej strefie przyrodniczej. Nurt ten, wraz z ruchem zakładania ogrodów klasztornych, kontynuowany był w baroku. Ostatni wielki styl ogrodowy, styl angielski, w założeniach ponownie odwołał się do koncepcji świętych gajów i kultu drzewa. Formalnie i kompozycyjnie obiekty ogrodowe stale oscylują pomiędzy tendencjami swobodnymi (krajobrazowymi), a geometrycznością, prostokreślnością i symetrią (Mitkowska, 2008).

Sacrum przestrzeni otwartej i zamkniętej powinny łączyć się, osiągając kulminację w prezbiterium i na ołtarzu. Obecnie zaś coraz mniej miejsca pozostaje wokół świątyni, bowiem przestrzeń ta wymaga przekształcenia i dostosowania do teraźniejszych potrzeb funkcjonalnych. Budowniczości dawnych, wiejskich kościołów, usytuowanych często na wzniesieniu zamykającym oś widokową drogi sylwetą wieży, górującą ponad starymi drzewami doskonale rozumieli te zależności. Również dużo trudniej wyodrębnić przestrzeń sakralną wokół kościołów w zwartej zabudowie miast. Dominanta w postaci budynku zawsze nadawała niepowtarzalny charakter

sylwecie starego miasta, zaś kościoły otoczone cmentarzem i zespołem klasztornym wprowadzały *sacrum* w strukturę urbanistyczną. Cechą wyróżniającą kościół w krajobrazie był monumentalizm i zarazem wymowa symboliczna. Każdy obiekt sakralny wiązał niebo i ziemię, będąc znakiem obecności Chrystusa. Zarówno obiekty kultu, jak i ogrody przykościelne były przez wieki traktowane przez Kościół, jako środek pomocniczy w ewangelizacji świata (Wawrzyniak, 1996). Koncepcja dzieł ogrodowych, jako tworów budowanych z żywego materiału roślinnego i elementów przyrodniczych w swej warstwie sakralnej wiąże się nierozzerwalnie z powszechnym zjawiskiem nadawania rangi świętości wybranym elementom i obszarom przyrodniczym (Baum, 2008; Knapiński, 2005).

CEL, MATERIAŁ I METODA

Celem pracy jest ocena stanu zachowania i aranżacji ogrodów przy kościołach. Badania przeprowadzono w latach 2011-2012 na 58 obiektach znajdujących się w Lublinie i okolicach. Analizie podlegały: dobór, ilość i stan zachowania roślin, jakość i wiek nasadzeń, formy ich występowania oraz powiązania kompozycyjne. W badaniach uwzględniono elementy małej architektury oraz inne elementy zagospodarowania przestrzeni. Ocenie poddano układy komunikacyjne i infrastrukturalne oraz podział funkcjonalno-przestrzenny. Wykonana inwentaryzacja pozwoliła ocenić rośliny w aspekcie konotacji symbolicznej. Wnioski wyciągnięte z analiz umożliwią określenie współczesnych tendencji kształtowania przestrzeni wokół kościoła oraz wytycznych do ochrony *sacrum* na ich terenie.

ANALIZA ELEMENTÓW WYPOSAŻENIA I ORGANIZACJI PRZESTRZENNEJ

Ogrody przykościelne w Lublinie i w strefie podmiejskiej, rzadko urządzone są, jako kompozycje ogrodowe i charakteryzują się dużą przypadkowością rozwiązań. Widoczne są w tych układach próby połączenia funkcjonalności z estetyką, zarówno w kwestii nasadzeń, jak i komunikacji. Szkielet założenia najczęściej stanowi okrężna ścieżka, rozdzielająca trawniki, kwietniki, pojedyncze lub sadzone w grupach drzewa oraz krzewy.

Główną funkcją ogrodów kościelnych w Lublinie i okolicach, jest odprawianie procesyjnych nabożeństw, dlatego w większości występują, sytuowane często przypadkowo: krzyże, kapliczki, figury religijne, pomniki, dzwonnice, kamienie pamiątkowe, ołtarze polowe. Spotykane są elementy wyposażenia takie jak ławki, kosze na śmieci, donice z kwiatami, tablice informacyjne, rozmieszczane również z dużą dowolnością. W wielu obiektach wprowadzone jest oświetlenie w postaci typowych lamp ulicznych, jak również reflektorów podświetlających bryłę kościoła. Kilka razy zaobserwowano elementy zupełnie obce: schron, armatę, kiosk z pamiątkami, plac zabaw. Duże nagromadzenie detali architektonicznych powoduje, że przestrzenie bardzo często sprawiają wrażenie chaosu przestrzennego i braku dbałości o estetykę miejsca.

Ze względu na wielkość i dostępność ogrodów przykościelnych, można wyróżnić cztery formy zagospodarowania przestrzeni (Róžańska, 2008):

- brak ogrodu – bryła kościoła bezpośrednio sąsiaduje z architekturą o innych funkcjach,
- ogród zamknięty – przeznaczony wyłącznie dla grupy użytkowników prowadzącej kościół,
- ogród fragmentaryczny – zieleni zajmuje fragmenty przestrzeni przy kościele,
- ogród pełny – otacza bryłę budynku, zaplanowany i pełniący określone funkcje.

Brak ogrodu stwierdzono w trzech zabytkowych obiektach zlokalizowanych w najstarszej części Lublina na Starym Mieście. Ogrody zamknięte występują przy kościołach będących integralną częścią zespołu klasztorowego, zlokalizowane są głównie w Śródmieściu (6 obiektów). Ogród fragmentaryczny towarzyszy najczęściej obiektom powstałym po drugiej wojnie światowej, wybudowanych na małych działkach (10 ogrodów). Niewielkie powierzchnie terenu obsadzone są drzewami, krzewami lub roślinami kwitnącymi. Ogród pełny otacza przede wszystkim kościoły wybudowane przed wojną, rzadziej współczesne, lokowane na terenach podmiejskich i osiedlach mieszkaniowych. Stanowią one najliczniejszą grupę spośród badanych obiektów (39 kościołów). W niemal wszystkich ogrodach fragmentarycznych i pełnych (95% obiektów) pojawiają się rabaty, skalniaki oraz nasadzenia w donicach.

Układy kompozycyjne ogrodów pełnych i fragmentarycznych oraz ich wyposażenie, typy nasadzeń roślinnych, zestawienia gatunków drzew, krzewów i kwiatów wykazują duże zróżnicowanie. Ich formy często zależą od zajmowanej powierzchni, sąsiedztwa oraz historii miejsca. Wielkość działek i proporcje pomiędzy terenem, a budynkiem determinują ilość zieleni, często ograniczając jej występowanie do minimum. Zwykle zieleni w postaci trawników, drzew, krzewów i roślin zielnych ograniczona jest do części frontowej. Bardzo rzadko w badanych obiektach występuje część kontemplacyjna w postaci sieci układów komunikacyjnych i różnych form małej architektury. Trzykrotnie pojawiła się droga krzyżowa, a dwukrotnie ogród różańcowy, niestety o niskich wartościach estetycznych i małej powierzchni. Często brakuje wydzielenia strefy komunikacyjnej i innych form zagospodarowania terenu. Duża część terenów zieleni przykościelnej przeznaczana jest pod parkingi, podjazdy. Ich dominująca w przestrzeni rola widoczna była w 34 kościołach, tj. w 58,6% obiektów badanych.

Wprowadzane w obrębie elementów zagospodarowania terenu modyfikacje, prowadzą do uproszczenia oraz zubożenia form ewangelizacyjnych, jak i ogrodowych zarówno w warstwie symbolicznej jak i formalnej. Redukcja pełnionych przez ogród zadań, wiąże się z odchodzeniem od idei wielofunkcyjnego wnętrza ogrodowego na rzecz jednej dominującej funkcji pełnionej przez kościół. Zależności pomiędzy ilością poszczególnych rozwiązań koncepcyjnych oraz elementów zagospodarowania terenu, a wiekiem poszczególnych założeń pokazuje tabela nr 1.

Pośród badanych obiektów, w ocenie wartości kompozycyjnych oraz wielofunkcyjności przestrzeni, wyróżniały się kościoły: pw. Miłosierdzia Bożego, pw. Św.

Rodziny, pw. św. Stanisława Biskupa Męczennika, pw. Św. Maksymiliana, pw. Św. Michała Archanioła oraz pw. bł. Urszuli Ledóchowskiej w Lublinie. Wyróżniono 11 obiektów, w których rozwiązania w obrębie małej architektury i elementów zagospodarowania przestrzeni były niewłaściwe dla sfery *sacrum* oraz 7 obiektów o bardzo dobrze zakomponowanej treści ogrodowej.

Tab. 1. Ocena jakościowa i ilościowa rozwiązań koncepcyjnych i elementów zagospodarowania w kościołach Lublina i okolic

Tab. 1. Assessment of the development and conceptual solutions in the churches of Lublin area

Kościół Lublin i okolice / Churches of Lublin area	Do XIX w. Until XIX c.	Do 1945 r. Until 1945	Lata 1945-1980 Years 1945-1980	Od 1980 r. Since 1980
Układy kompozycyjne / Composition	Hist. zachowane	Hist. zachowane	Przypadkowe	Kształtowane
Wartości kompozycyjne / Composite values	Duże / High	Duże / High	Umiarkowane / Moderate	Umiarkowane / Moderate
Nawierzchnie / Road pavements	Stan dobry / Good condition	Stan dobry / Good condition	Stan średni / Moderate condition	Stan średni / Moderate condition
Dostępność / Accessibility	Umiarkowana / Moderate	Umiarkowana / Moderate	Duża / High	Duża / High
Ogrodzenia / Fences	+	++	+++	+++
Alejki spacerowe / Alleys	+	+	+++	+++
Droga krzyżowa / Stations of the Cross	+	+	++	+++
Ogrody tematyczne / Thematic gardens	++	++	+++	+++
Oświetlenie / Lighting	++	++	+++	+++
Dzwonnica / Belfry	+	+	+	+++
Pomniki / Memorials	+	++	+++	+++
Ołtarze polowe / Garden altars	-	+	++	+++
Kamienie pamiątkowe / Memorial stones	-	+	+++	+++
Ławki / Benches	+	++	+++	+++
Figury, krzyże, kapliczki / Figures, crosses, shrines	++	++	+++	+++
Śmietniki / Dumpsters	++	++	++	+++
Altany ogrodowe / Garden arbors	+	+	++	++
Pergole, trejaże / Pergolas, trellises	-	+	++	++
Tablice informacyjne / Information boards	++	+++	+++	+++
Parkingi / Parking	+	++	+++	+++
Toalety / Toilets	-	+	+	+
+++ bardzo częste występowanie (58-36), (high incidence of objects) ++ umiarkowane występowanie (35-11), (moderate incidence of objects) + sporadyczne występowanie (do 10), (sporadic incidence of objects) - brak (no objects)				

ANALIZA SZATY ROŚLINNEJ KOŚCIOŁÓW

W większych ogrodach przykościelnych rośliny często sadzone są przypadkowo, bez przestrzegania właściwego doboru gatunkowego i aranżacji. Najczęściej występującą formą nasadzeń są grupy krzewów, w dużej mierze zimozielonych, bylin i jednorocznych roślin kwitnących.

Drzewa powszechnie stosowane są do obsadzania granic terenów przykościelnych. Za sprawą rzędu drzew wzdłuż granic kościoła, jego architektoniczne ogrodzenie zyskuje wymiar krajobrazowy. Takie rozwiązanie podyktowane jest względami praktycznymi, estetycznymi, ale też symbolicznymi (akcentuje oddzielenie strefy *sacrum* od *profanum*). Zaobserwowano, że kościoły zakładane do końca XIX w. otaczają zwykle zadrzewienia liściaste (lipy, dęby, jesiony, kasztanowce, wiązy), zaś te powstające w XX w. posiadają granice obsadzone okazami iglastymi (żywotniki, jałowce i jodły). Drzewa pojawiają się także przy kapliczkach, krzyżach, ołtarzach polowych. W badanych obiektach zinwentaryzowano 35 gatunków drzew. Do najczęściej spotykanych należą: lipa drobnolistna i szerokolistna, kasztanowiec zwyczajny i czerwony, orzech włoski, jesion wyniosły, jarzab pospolity i szwedzki, dąb czerwony, brzoza brodawkowata, wierzba biała, klon jawor i pospolity, robinia akacja, świerk pospolity i srebrny, jodła pospolita i kalifornijska, sosna pospolita i czarna. Wśród roślin spotykanych w ogrodach przykościelnych znaczenie symboliczne ma tylko część z nich: lipy, dęby, wierzby, topole (Marecki, 2008; Lengiewicz, 2008). W czasie badań terenowych zauważono częste procesy dewastacji (wycinki, nadmiernego przycinania) drzew liściastych. Usuwanie zieleni wysokiej prowadzi nie tylko do zubożenia przestrzeni *sacrum* pod względem estetycznym, ale także znaczeniowym. Niwelowanie znaczeń wskazuje na zmianę priorytetów wśród społeczności lokalnej (ważniejsze są względy praktyczne niż symboliczne).

Analiza warstwy krzewów i bylin spotykanych przy kościołach wykazała, że są to rośliny ozdobne, stosowane także w parkach, ogrodach i ogródkach przydomowych. Wskazuje to na kierowanie się przy doborze roślin aspektami estetycznymi, trendami bądź ich dostępnością. W badanych obiektach odnaleziono 52 gatunków krzewów i krzewinek. Najczęściej spotykane były: azalia ogrodowa, barwinek pospolity, bukszpan wieczniezielony, berberys koreański i thunberga, cis pospolity, forsycja pośrednia, hortensja ogrodowa i pnąca, jałowiec (różne gatunki), jaśminowiec wonny, krzewuszką cudowną, leszczyna pospolita, ligustr pospolity, lilak pospolity, magnolia japońska, mahonia pospolity, migdałek trójklapowy, ognik szkarłatny, perukowiec podolski, pęcherznica kalinolistna, pigwowiec pośredni, pięciornik krzewiasty, rododendron (mieszzańce), róża bukietowa, pomarszczona i wielokwiatowa, sumak octowiec, śnieguliczka biała, tamaryszek rozgałęziony, tawuła van Houtte'a i japońska, trzemielina Fortune'a, żywotnik (różne gatunki). Z pnączy spotykano bluszcz pospolity, winobluszcz pięciolistkowy, rdestówkę Auberta oraz dławisz okrągłolistny. Biorąc pod uwagę symbolikę zinwentaryzowanych gatunków, jedynie 9% z nich posiada taki wymiar. Wśród nich można wymienić: **azalia** – umiarkowanie; **barwinek** – wierność, życie wieczne; **bluszcz** – nieprzemijalność

życia; **bukspan** – nadzieja zbawienia, nieśmiertelność; **cis** – nieśmiertelność; **jałowiec** – opieka Boża; **jaśminowiec** – uprzejmość; **lilak** – gorliwość, pilność; **migdałek** – czujność, młodość, pobożność, pracowitość, nowe życie; **piwowiec** – zaślubiny; **piwonia** – wstyd; **róża** – mądrość wieczna, męczeństwo, męka Chrystusa, milczenie NMP, przemijanie, tajemnica, wieczność, zaślubiny (Forstner, 1990; Kobielus, 2006; Marecki, 2008; Lengiewicz, 2008).

Nie stwierdzono znacznej zmienności doboru gatunkowego pomiędzy założeniami starszymi i nowszymi. W założeniach dawnych dominowały drzewa, a w młodszych pojawiało się więcej krzewów i bylin a wśród nich przeważały gatunki egzotyczne. Zależności pomiędzy ilością poszczególnych typów zieleni, a wiekiem poszczególnych założeń pokazuje tabela nr 2.

Tab. 2. Typy i udział ilościowy nasadzeń w kościołach Lublina i okolic
Tab. 2. Assessment of green of churches in Lublin area

Kościół Lublin i okolice Churches of Lublin area	Do XIX w. Until XIX c.	Do 1945 r. Until 1945	Lata 1945-1980 Years 1945-1980	Od 1980 r. Since 1980
Stan zdrowotny zieleni / Health condition of the green	Umiarkowany / Moderate	Umiarkowany / Moderate	Umiarkowany / Moderate	Dobry / Good
Drzewa / Trees	++++	+++++	+++	++
Krzewy i krzewinki / Shrubs	+	+++	+++	+++++
Pnącza / Climbers	++	+	++	+++
Byliny / Perennials	++	++++	+++++	+++++
Rośliny zielne / Herbaceous plants	++++	+++	+++	++
Trawniki / Lawns	+	+++	++++	+++++
Klomby i rabaty / Flower beds	+	++	+++	++++
Donice / Pots	++	++	++++	+++++
Żywopłoty / Hedges	++	++++	+++++	+++++
Szpalery drzew / Trees lanes	+++	+++	++++	+++
Gatunki rodzime / Native species	++++	++++	++	++
Gatunki egzotyczne / Exotic species	++	++	++++	+++++
Zieleń izolująca / Green insulation	++	++	++++	++++
++++ bardzo duża ilość obiektów (high incidence of objects), +++ znacząca ilość obiektów (significant incidence of objects), +++ umiarkowana ilość obiektów (moderate incidence of objects), ++ niewielka ilość obiektów (sporadic incidence of objects), + pojedyncze obiekty (single objects)				

Najbardziej popularnymi bylinami i roślinami zielnymi były: aksamitki, begonie, bergenie, bratki, dąbrówki, fiołki, goździki, hosty, juki, konwalie, kosańce, lilie, li-liowce, malwy, niezapominajki, pelargonie, piwonie, pióropusznik strusi, orliki, starce, stokrotki, tulipany, tawułki. Z gatunków sadzonych wokół kościołów, jedynie część posiada znaczenie religijne i określoną symbolikę. Wśród gatunków o znaczeniu symbolicznym w ogrodach spotykano: **aksamitka** – pokuta, wstrzeźliwość; **bratki** – nieśmiałość młodych dziewcząt, pamięć wierna, Trójca Święta, wierność, zawiść; **fiołek** – miłość, NMP, pokora, przemijanie, skromność, wdowa, wyznawca, ziemia budząca się po zimie do życia; **goździk** – miłość, śmiałość, uprzejmość;

kosaciec – cierpienie, lekkomyślność, męka Chrystusa, przebaczenie grzechów, smutek; **konwalia** – zbawienie świata; **lilia** – Ciało Chrystusa, czystość, dusza dążąca do Boga, dusza wierna, dziewictwo, godność królewska, Kościół NMP, przemijanie, słowo Boże, światło, wiosna; **malwa** – boleść, miłosierdzie, prośba o przebaczenie; **niezapominajka** – miłość szczerą, pamięć wierna, prostota naiwna; **orlik** – dary Ducha Świętego, macierzyństwo; **paproć** – skromność, **stokrotka** – młodość wieczna; **tulipan** – imię dobre (Forstner, 1990; Kobielus, 2006; Marecki, 2008; Lengiewicz, 2008).

Pośród badanych obiektów, w analizie szaty roślinnej, wyróżniały się kościoły: pw. Miłosierdzia Bożego (fot. 1), pw. św. Rodziny (fot. 2), pw. Niepokalanego Serca Maryi (fot. 3) i św. Franciszka, pw. św. Stanisława Biskupa Męczennika, pw. bł. Urszuli Ledóchowskiej, pw. Wieczery Pańskiej, pw. Św. Maksymiliana oraz pw. Św. Agnieszki w Lublinie. Stan zieleni w 5 kościołach określono, jako zły, w 34 kościołach, jako dobry i bardzo dobry, a w pozostałych badanych obiektach, jako umiarkowany ze wskazaniem na rewitalizację.

Fot. 1. Ogród przy Kościele pw. Miłosierdzia Bożego (ulica Romera).

Photo 1. Church-garden at Romera Street

Fot. 2. Ogród Różańcowy przy Kościele pw. św. Rodziny (ulica Jana Pawła II).

Photo 2. Church-garden at Jana Pawła II Street.

Fot. 3. Ogród przy Kościele pw. Niepokalanego Serca Maryi (ulica Armii Krajowej).

Photo 3. Church-garden at Armii Krajowej Street.

WSPÓŁCZESNE ZAGROŻENIA DLA KRAJOBRAZÓW SAKRALNYCH

Treść ogrodu obok jego funkcji i formy powinna stanowić jeden z trzech zasadniczych jego wyróżników. Funkcje i formy są elementami łatwo odczytywalnymi, zaś warstwa znaczeniowa-symboliczna, często nierozpoznawalna z wpływem lat, stawała się impulsem dla kształtowania przestrzeni ogrodu. Są też znaczenia i symbole czytelne, mimo upływającego czasu. Do takich należą treści zawarte w obiektach kultu religijnego np. ogrody przyklasztorne, kalwarie, wirydarze.

Sacrum i *profanum* są pojęciami, które identyfikują i wartościują przestrzeń, jednocześnie odczucie ich granic jest w dużej mierze subiektywne. Decydują o tym filtry społeczne, osobiste, a także indywidualna wrażliwość. *Sacrum* może być rozumiane, jako wycinek przestrzeni o wyjątkowych poruszających walorach estetycznych, dokumentalnych lub o cechach świętości. W każdym przypadku *sacrum* oraz jego najbliższe otoczenie podlega ciągłym przemianom, zgodnym z postępowaniem cywilizacyjnym, modą i lokalnymi potrzebami. Przemiany te mogą stanowić istotny wkład w rozwój gospodarczy i kulturalny, ale często rodzą zagrożenia dla wartości estetycznych i symboliczno-emocjonalnych. Powszechnie spotkać można skutki nieświadomej, przypadkowej i szkodliwej ingerencji w sferę *sacrum*. Przestrzeń ta włączana jest w życie społeczne i gospodarcze poprzez takie formy jak parking, garaże, przez co cierpią tradycyjne związki funkcjonalno-przestrzenne *sacrum* i *profanum*. Użyteczna funkcja ogrodu przykościelnego stawiana jest wyżej niż jego wymiar metafizyczny, co w prowadzonych badaniach stwierdziły również Swaryczewska (2004), na Mazurach), a Różańska (2008) w Warszawie. Kościoły, jak i ogrody przykościelne są cennym składnikiem dziedzictwa kulturowego. Jako obiekty zabytkowe wymagają specjalnej troski, opieki konserwatorskiej najczęściej dotyczy ona jednak tylko obiektów budowlanych. Przystępując do czynności konserwatorskich w ogrodach zabytkowych, należy pamiętać, że każdy tego typu obiekt kryje w sobie bogactwo warstw treściowych i kompozycyjnych, nie do końca rozpoznanych. Spełnia rozmaite funkcje, posiada cechy stylowe zapisane w rozwiązaniach formalnych ogrodu oraz symbolice (Siewniak, 1997). Możliwość zrozumienia i pełnego odczytania poszczególnych treści wiąże się ze znajomością systemu znaków, które zastosowano w ogrodzie i które kierowały myśli i uczucia odwiedzających. (Majdecka-Strzeżek, 2008). Niemal całkowicie pomijana jest roślinność, która z racji kruchości tworzywa wymaga stałej opieki, a jej brak powoduje zacieranie się walorów estetycznych. Znaczna część ogrodów przykościelnych ulega destrukcji, w związku, z czym, wymaga pilnych zabiegów rewaloryzacyjnych.

Symbolika ogrodowa, dotyczy zarówno tworzywa roślinnego, jak i form z niego kształtowanych, architektury ogrodowej, form terenowych, które wiążą treści sakralne z przejawami kultu religijnego. Współcześnie język symboli uległ niestety całkowitemu zapomnieniu, często jest niedostrzegany i pomijany, na co również wskazują Mitkowska i Siewniak (1998).

Przypadkowa lokalizacja dzisiejszych kościołów oraz ograniczenia terenowe znacznie zmniejszają możliwość komponowania otwartej, ogrodowej przestrzeni

sakralnej. W miejskiej przestrzeni z trudem można zidentyfikować obiekt sakralny, w wyniku zunifikowania architektury kościelnej ze świecką oraz zaniku wyraźnych cech wyrażających symbolikę sakralną. Równocześnie często podnosi się do rangi niemal doskonałej i nadprzyrodzonej, budynki, przedmioty, konwencje i oddaje im boską cześć (Baum, 2008). Artysta często projektuje obiekty pozbawione zdrowego ducha religijnego czy klimatu sakralnego. Sztuka nie może stać się niewolnicą swojej wolności. Przejawem jeszcze większej degradacji jest wulgaryzowanie scen życia Chrystusa, czy Matki Bożej w obiekcie sakralnym, co również uzasadniane jest wolnością artystyczną (np. droga krzyżowa w kościele pw. Św. Rodziny). Nie można zapominać, na co także zwraca uwagę Nadrowski (2008), że właśnie prymat piękna i wartości artystycznych oraz przeżycia estetycznego, stanowią najlepszą płaszczyzną przejścia *w profanum* do *sacrum* oraz do strefy wyciszenia.

Współcześnie warstwa *sacrum* ogrodowego bywa zacierana lub niedoceniana. Brakuje architektów krajobrazu, odpowiadających za należyte umiejętne wydobywanie, często zatartej warstwy treściowej (Mitkowska, 2008). Trudność wynika z tego, że w szkołach wyższych nie uczy się osób odpowiadających za prowadzenie ogrodów przykościelnych, zasad kształtowania przestrzeni. Ich zadaniem powinno być uwzględnienie *sacrum* w obiektach historycznych oraz kreowanie tej sfery w obiektach nowych, jako mającej fundamentalne znaczenie dla tworzenia obiektów dojrzałych kompozycyjnie, prowadzących do harmonijnego współistnienia walorów przyrodniczych z walorami kulturowymi. Przekłada się to na ład przestrzenny, niezbędny dla dobrego samopoczucia człowieka.

W większości ogrodów typu pełnego kompozycja jest niespójna, aranżacja elementów roślinnych wykonana przypadkowo lub nieadekwatnie do przestrzeni. Najczęstszym błędem jest stosowanie roślin niewielkich rozmiarów, które w relacji z bryłą kościoła i rozległym terenem wokół niego zwyczajnie nikną. Inny problem stanowią nasadzenia, które aranżowane są w kompozycjach typowych dla ogrodów przydomowych bądź osiedli mieszkaniowych. Te problemy potwierdzają także badania prowadzone w Warszawie (Różańska, 2008). Zieleń taka nie pełni funkcji symbolicznej, ani w żaden sposób nie odróżnia i nie wydziela granicy pomiędzy *sacrum* i *profanum*.

Rażące jest stosowanie plastikowych kwiatów do dekorowania figur religijnych, ta sztuczna zieleń pozbawiona jakiegokolwiek ducha, wskazuje na brak autentyczności terenu otaczającego kościół oraz świadczy o braku poszanowania dla historii, kultury i tradycji na rzecz utilitaryzmu i konformizmu (Rabiej, 2008).

WNIOSKI I PODSUMOWANIE

Wspomniane trzy zakresy sakralnej przestrzeni, dotyczą realizacji historycznych, jak i współczesnych. Ważne jest uwzględnienie otoczenia, czyli kontekstu samego zabytku, dlatego należy inwentaryzować wszystko, co należy do terenu kościelnego: budowle, gatunki roślinności oraz stan ich zachowania. Dopiero na podstawie analiz można podjąć decyzje dotyczące zachowania, rewitalizacji lub ewentualnego usunięcia

konkretnych „elementów”. Ścinanie drzew bez zgody kompetentnych władz, jest nie tylko wykroczeniem, ale również unicestwianiem dorobku całych pokoleń. Należy dążyć do zachowania okalającej kościół zieleni oraz ją scalić w czytelne kompozycyjne układy z architekturą. Konieczne jest uwrażliwienie społeczeństwa i władz (świeckich i kościelnych), by pielęgnowano i otaczano szacunkiem otoczenie kościołów dla zachowania dziedzictwa kulturowego oraz ich walorów przyrodniczych (Nadrowski, 2008).

Należy podkreślać związek kościoła z całym otoczeniem, zadbać by stanowił wymowny znak przestrzenny o wyraźnych znamionach sakralnych, uwzględnić skalę krajobrazu i obiektu oraz ustalić hierarchię poszczególnych elementów oraz odpowiednio ich proporcje. Mimo, że wewnątrz kościoła przystosowane do liturgii i modlitwy jest najważniejsze, nie można pomijać ani marginalizować jego otoczenia. Kościół i ogród powinny tworzyć obiekt, który w sposób komplementarny, integralny będzie uwzględniał aktualne wymogi techniki, technologii, ekologii, psychologii, medycyny, estetyki oraz doświadczenie wiary, teologiczny ład i sens.

Symbolika, wielkość, forma, sylweta zewnętrzna, rzeźba obiektu sakralnego, powinny tworzyć wyrazistą kompozycję oraz ukazać w sposób komunikatywny jego treść i przesłanie. Na tym etapie należy zaprogramować przemyślaną i konsekwentną, bogatą w kolorystykę i strukturę zieleni, tworzącą mikroklimat oraz atmosferę poczucia bezpieczeństwa. Elementy nie mogą być tylko ozdobnikiem, ale integralną i współkształtującą częścią całości kompozycji. Projektant uwzględnić powinien wezwanie kościoła oraz program ikonograficzny, który pojawi się już na zewnątrz obiektu. Ważne by rozwiązania te nie były zbyt wielowątkowe czy wiele tematyczne.

Teren przykościelny powinien przede wszystkim posiadać odpowiednio ukształtowany układ komunikacyjny, z uwzględnieniem drogi lub alei procesyjnej wokół kościoła. Trakty te niezbędne są zarówno podczas uroczystości niedzielnych, odpustowych, jak i procesji eucharystycznych, rezurekcyjnych. W celu uatrakcyjnienia ciągów komunikacyjnych warto budować trejaże i pergole, bramy, łuki i zwieńczenia roślinne, które mogą być wykorzystane, jako stacje ołtarzowe. Pełnić one będą wszystkie funkcje – dekoracyjną, pragmatyczną i symboliczną. Fizycznemu i duchowemu relaksowi, skupieniu i refleksji sprzyjać będą odpowiednio wkomponowane w całość założenia ogrodowe ławki. Sytuowane wokół kościoła w strefach cichych, miejsca pamięci, kontemplacji czy modlitwy, powinny współtworzyć integralną całość z pozostałymi elementami. Katechizm Kościoła Katolickiego wskazuje, że ogród przykościelny powinien stanowić przestrzeń zachęcającą do skupienia i cichej modlitwy, przygotowując i wprowadzając do kościoła.

W sferze *sacrum*, dużą rolę powinien odgrywać zmysł powonienia, bowiem wszelkie roślinne substancje aromatyczne wyrażały uroczysty, wzniosły i chwalebny kult i hołd oddawany samemu Bogu, czemu sprzyja woń świeżości, ożywienia i orzeźwienia. Warto stosować gatunki i odmiany kwiatów, krzewów i drzew o żywicznym zapachu lub pachnącym kwiatostanie (np. lipy, modrzewie, sosny, świerki, róże). Jak wskazuje Forstner (1990), wszystkie te bodźce, choć pobudzają zmysły,

pogłębiają skalę przeżycia, to przede wszystkim wskazują na coś nadzwyczaj subtel- nego, duchowego.

Nie należy zaniedbywać zieleni i dbać o zieleńce, żywopłoty, krzewy i drzewa, które pełnią wielorakie funkcje ochronne i higieniczne, ale zarazem są wspaniałą oprawą estetyczną i dekoracyjną. Bliższe i dalsze otoczenie kościoła dzięki roślinno- ści, powinno tworzyć przestrzenną i ekologiczną całość. Bowiem otaczający świat, jako dzieło Boga jest znakiem i śladem jego obecności.

LITERATURA

- Baum Sz., 2008: Ogrodowa przestrzeń sakralna w krajobrazie naturalnym na przy- kładzie realizacji wielofunkcyjnego zespołu parafialnego [w:] Ogród sakralny – idea i rzeczywistość. SacroExpo, Kielce: 141-150.
- Forstner D., 1990: Świat symboliki chrześcijańskiej. Wyd. PAX, Warszawa.
- Knapiński R., 2005: Sakralizująca funkcja kościoła w mieście, tradycja i współcze- sność [w:] Kościoły naszych czasów - zespół sakralny w mieście. SacroExpo, Kiel- ce: 25-38.
- Kobielus S., 2006: Florarium christianum. Symbolika roślin - chrześcijańska starożyt- ność i średniowiecze. Wydawnictwo Benedyktynów Tyniec, Kraków.
- Lengiewicz I., 2008: Rośliny biblijne. Przedsiębiorstwo Wydawnicze Rzeczpospolita, Warszawa.
- Majdecka-Strzeżek A., 2008: Ukryta symbolika ogrodów [w:] Zieleń Miejska 11: 18-19
- Marecki J., Rotter L., Frey L., Kardaś A., Małocha J., Gruca K., Włodarczyk Z., 2008: Heraldyka i symbolika chrześcijańska. Symbolika roślin. Wyd. Inigo, Kraków
- Mitkowska A., 2008: Europejskie *sacrum* ogrodowe – ewolucja historyczna i typolo- giczna [w:] Ogród sakralny – idea i rzeczywistość. SacroExpo, Kielce: 27-36.
- Mitkowska A., Siewniak M., 1997: *Sacrum* w ogrodach historycznych i symbolika ich roślinności [w:] *Sacrum* w ogrodach. Święte ogrody kalwaryjne i ich symbolika. (red.): A. Mitkowska. Wyd. Politechnika Krakowska, Kraków: 7-10.
- Mitkowska A., Siewniak M., 1998: Tezaurus sztuki ogrodowej. Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa.
- Nadrowski H., 2000: Kościoły naszych czasów. Dziedzictwo i perspektywy. Wyd. WAM, Kraków.
- Nadrowski H., 2008: Bliższe i dalsze otoczenie kościoła [w:] Ogród sakralny – idea i rzeczywistość. SacroExpo, Kielce: 51-70.
- Rabiej J., 2008: Archetyp ogrodu we współczesnej architekturze sakralnej [w:] Ogród sakralny – idea i rzeczywistość. SacroExpo, Kielce: 109-117.
- Różańska A., 2008: Ogród kościelny w miejskim krajobrazie kulturowym Warszawy [w:] Ogród sakralny – idea i rzeczywistość. SacroExpo, Kielce: 99-107.
- Swaryczewska M., 2004: *Sacrum* w krajobrazie wsi. Związki funkcjonalno- przestrzenne *sacrum* i *profanum* w tradycji i współcześnie [w:] Krajobraz i ogród wiejski t. 2 (red.): J. Janecki, Z. Borkowski. Wyd.KUL, Lublin: 33-38.

- Swaryczewska M., 2008: Zapomniane ogrody sakralne na Warmii [w:] Ogród sakralny – idea i rzeczywistość. SacroExpo, Kielce: 5-26.
- Wawrzyniak W., 1996: *Sacrum* w architekturze. Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.

Wszystkie fotografie: P. Adamiec.
All photos: P. Adamiec.
Tabela 1, 2: P. Adamiec, E. Trzaskowska.
Table 1, 2: P. Adamiec, E. Trzaskowska.

